

РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЙНА ПЕДАГОГІКА

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ МОЛОДІ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЗАСОБАМИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ АНІМАЦІЇ

THE BASIC APPROACHES TO DEFINING THE CRITERIA OF SOCIAL INTEGRATION OF YOUTH DISABILITIES BY MEANS OF SOCIO-CULTURAL ANIMATION

Метою публікації є аналіз основних наукових підходів до визначення критеріїв дослідження стану соціальної інтеграції молоді з інвалідністю засобами соціокультурної анімації з урахуванням віку та психологічного статусу, зумовленого тим самим віком. Автором проаналізовано низку розроблених іншими дослідниками теоретичних положень і задекларовано на цій основі власні критерії соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю засобами соціокультурної анімації та їхнє змістове наповнення. Визначено як такі, що потребують доопрацювання, критерії та показники соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю, які стосуються ціннісних орієнтацій, наявності та дієвості соціальної підтримки, активності у використанні ресурсів соціокультурної анімації.

Спираючись на обґрунтовані у публікації теоретичні положення визначення критеріїв соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю засобами соціокультурної анімації, автором було окреслено п'ять базових критеріїв соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю: характер самоставлення та самосприйняття молоді людини з інвалідністю; ціннісні орієнтації та вмотивованість до змін молоді людини з інвалідністю; ефективність мережі соціальної підтримки молоді людини з інвалідністю; суб'єктивність молоді людини з інвалідністю; прояв молодими людьми з інвалідністю соціальної активності в анімаційній діяльності.

Перспективними напрямами подальших досліджень автор вбачає визначення показників задекларованих критеріїв соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю, опрацювання їх через комплекс діагностичних методик.

Ключові слова: соціальна інтеграція, критерії соціальної інтеграції, соціокультурна анімація, засоби соціокультурної анімації, діагностичні методики, молодь з інвалідністю, анімаційний підхід, біопсихосоціальний підхід, суб'єктивний підхід.

The purpose of the publication is to analyze the main scientific approaches to the definition of criteria for the study of the social integration of young people with disabilities by means of socio-cultural animation, taking into account the age and its psychological status, due to the same age. The phenomenon of social integration of youth with disabilities is suggested to be considered in the light of such characteristics as age – youth (adolescents, youths, young people) and psychosocial status, conditioned by the same age respectively. The author analyzed a number of theoretical provisions developed by other researchers and declared on this basis his own criteria of social integration of youth with disabilities by means of socio-cultural animation and their content. It is defined as those that need to refine the criteria and indicators of social integration of youth with disabilities, regarding their value orientations, availability and effectiveness of social support, active use of resources of socio-cultural animation.

Relying on the validity of the publication of theoretical issues of the work of arteries of social integration of young people with disabilities protected socio-cultural animation, the author identified pseudonyms of the basic credentials of an intellectual person with a disability: the nature of self-esteem and self-perception of a young person with a disability; value recommendations and motivation to change a young person with a disability; effective social support for a young person with a disability; substantiation of a young person with a disability; is found by young people with social activity disabilities in animation.

Perspective questions about the submission of more authors are being used in isolated regions that have disturbed the arterial intellectual disability network and are being used through a set of diagnostic methods

Key words: social integration, art of social integration, sociocultural animation, use of sociocultural animation, diagnostic methods, youth with disabilities, animation approach, biopsychosocial approach, byproduct approach.

УДК 316.063.3-056.24:0001.8 (072)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/22-3.15>

Мартинюк Т.А.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Одним із найбільш значущих чинників соціальної інтеграції молоді як вікової та соціальної групи є її активність, а соціокультурна анімація і як суспільний підхід, і як практична діяльність також має на меті посилити активність тих молодих людей, що потребують підтримки у процесі соціального становлення, підвищити рівень їх включення «в участь» (у різні види життєдіяльності, життя соціуму загалом) задля позитивних змін – особистісних і суспільних. З огляду на це доцільно вивчати процеси соціальної інтеграції та вклю-

чення у соціокультурну анімацію в нерозривній єдності як спрямовані до однієї мети – соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми.

З метою з'ясування ефективності означених процесів необхідно окреслити сутність соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю, її критерії. Оскільки це питання не є новим у науці, ми узагальнили положення, які стосуються цього питання, й уточнили їх з урахуванням особливостей молодих людей з інвалідністю.

Розглядаючи поняття «соціальна інтегрованість», ми проаналізували дотичні до нього терміни, як от «інтегрованість» [6, с. 322], «соціально-інтеграційний стандарт» [5], «соціальна адаптованість» [2, с. 12], «включення людини в соціум» [1, с. 482], «соціальна участь» [13, с. 354–364], що дозволило розглянути соціальну інтегрованість молоді людини з інвалідністю як результат оволодіння нею комплексом соціально значущих знань, умінь і навичок, які визначають міру її включеності в ті чи інші громадські структури (у професійну, політичну, сімейну і т. д.) та види діяльності (навчальну, трудову, соціокультурну тощо), забезпечують їй активне входження в соціум і повноправне позиціонування в ньому з урахуванням психофізичного статусу.

Змістове наповнення соціальної інтегрованості визначається системою вимог, норм, ролей, обов'язків і очікувань, що сформувалися у певних соціокультурних умовах і висуваються до індивіда певного віку. Отож феномен соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю ми пропонуємо розглядати з урахуванням і таких характеристик, як вік – молодь (підлітки, юнаки, молоді люди) – та психосоціальний статус, зумовлений тим самим віком.

З огляду на вищезначене **метою** нашої публікації став аналіз наукових підходів до визначення критеріїв дослідження стану соціальної інтеграції молоді з інвалідністю засобами соціокультурної анімації з урахуванням віку та її психологічного статусу, зумовленого тим самим віком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загалом у науці розглядається питання критеріїв і показників соціальної інтеграції. Ряд вітчизняних (О. Глоба, Є. Клопота, Ю. Волчелюк) і зарубіжних авторів (Т. Аргунова, І. Волкова, Д. Зайцев) обґрунтовують його змістове наповнення в контексті проблем молоді з інвалідністю, саме на чому ми і акцентуємо увагу у публікації. Ми, вивчаючи їхні роботи, враховували ті положення, які визначили ключовими: намагалися врахувати в їхніх показниках біологічний (міру втрати здоров'я, функціональні обмеження життєдіяльності), психологічний (соціально-психологічний склад, персональні обмеження) та соціальний (соціальний статус молоді, соціально-середовищні обмеження життєдіяльності) аспекти.

Здійснивши аналіз вищезазначених наукових праць, ми констатували, що вчені здебільшого намагаються комплексно підійти до цього питання, хоча дехто з них і робить особливий акцент на тому чи іншому моменті. Зокрема, Д.В. Зайцев пропонує розмежовувати рівень готовності до соціальної інтеграції та рівень соціальної інтегрованості дітей з обмеженими можливостями. Він підкреслює, що позитивного результату ми можемо досягти, якщо особа з інвалідністю початково не обмежена «яскраво вираженими порушеннями онтогенезу»,

розвинена в індивідуальному та соціокультурному плані, а також готова узгоджувати власні цінності та вимоги соціуму [5, с. 21]. Ми вважаємо зауваження вченого доречними, адже, наприклад, особи зі значними порушеннями інтелекту загалом важко входять у звичну життєдіяльність суспільства. Тому порівнювати їх досягнення з досягненнями тих людей, які мають порушення діяльності органів чуття або ж руху, неможливо. Однак, якщо згадані вище передумови є, тоді вже можна говорити про певний рівень соціальної інтегрованості індивіда. Подібний висновок зробили вчені з Фонду соціальних досліджень у Франції. Вони підкреслюють, що «фізична залежність може бути практично подолана або компенсована, коли особа з інвалідністю може скористатися заміною порушеним функцій», однак це можливо лише за умови, що людина дійсно цього хоче [14, с. 4].

Виклад основного матеріалу. Якщо говорити про універсальні критерії соціальної інтегрованості, то Д.В. Зайцев [5, с. 21] робить головний акцент на наявності, підтримці та розширенні молодими людьми мережі соціальних контактів, а також їх умінні входити в соціум, орієнтуватися в нових соціокультурних умовах. Учений практично не розмежовує молодих людей за їхнім психофізичним статусом на здорових і хворих. І в такому розумінні соціальна інтегрованість осіб з інвалідністю наближається до тлумачення інтегрованості молоді людини до суспільства загалом. Згідно з І.В. Шапошниковою вона визначається «мірою її включеності до громадських структур і мірою внутрішньої самоідентифікації з ними шляхом інтеріоризації цінностей і норм цієї структури» [11, с. 210]. Як бачимо, зберігаються всі ключові позиції – належність до соціуму, прийняття його цінностей як своїх, функціонування як частини певних соціальних груп чи спільнот. У цьому плані можуть проявлятися чотири рівні (за Е.М. Дьоміною): 1) повна ізоляція від суспільства, зумовлена як відсутністю певних ресурсів, так і персональними обмеженнями (небажанням, страхом тощо); 2) поодинокі контакти, часто вимушені та з вузьким колом осіб (родичів, опікунів, фахівців); 3) включення здебільшого у групи зі спільними інтересами (як інтегровані групи, так і групи осіб, що мають лише порушення у певній сфері функціонування організму, як от порушення функцій зору тощо); 4) намагання молоді людини включитися в усі сфери життя суспільства [4, с. 11]. Прикладом останнього рівня можна назвати життя Ніка Вуйчича, який, маючи, на перший погляд, серйозні функціональні обмеження, повністю інтегрувався, зміг себе реалізувати і як батько, і як професіонал, і як громадський діяч.

Водночас у вищенаведених роботах, на нашу думку, не завжди чітко прописані показники, які б стосувалися самої інвалідності та певних обме-

жень молоді людини. А це не дозволяє, на наш погляд, простежити, чи допомогла проведена соціальна робота подолати внутрішні бар'єри, зумовлені хворобою, чи поліпшилося самопочуття, чи зменшився вплив або просто значущість деяких середовищних бар'єрів. Комплекс згаданих показників аналізують О.П. Глоба та Н.О. Мирошніченко, які серед критеріїв соціально-педагогічного інтегрування осіб з інвалідністю, поряд із соціальним, педагогічним і психологічним, називають і фізичний критерій – «самооцінку фізичної сфери життєдіяльності, фізичного аспекту якості життя, об'єктивний рівень фізичного стану». Однак показники цього критерію (до речі, як і всіх інших) учені базують на самооцінці молодих людей, а це, на нашу думку, не забезпечує належного оцінювання досліджуваного феномену.

Хочемо зауважити, що саме суб'єктна активність індивіда є і головним чинником, і головним показником його соціальної інтеграції. Ми можемо забезпечити інклюзію, створивши належні умови, але не забезпечимо інтеграцію, якщо немає бажання і вмотивованості самої молоді людини. Таку дихотомію у визначенні критеріїв оцінювання рівня інтегрованості людей із глибокими порушеннями зору пропонує І.В. Волкова. Так, «соціальну адаптованість, включеність особи з інвалідністю в соціокультурне середовище, соціальне благополуччя» вона розглядає як об'єктивні критерії, однак поряд із цим говорить про суб'єктивні критерії, які показують самооцінку людиною названих показників, її задоволеність своїм життям і своєю активністю [1, с. 35]. І такий наголос доцільний, адже не лише людина в соціумі, але й соціум для людини і лише таке поєднання забезпечить конструктивну взаємодію. Г.А. Яковлева теж робить особливий акцент у критеріях соціальної інтегрованості осіб із порушеннями функцій зору саме на їх включеності у різні види діяльності (навчальну, трудову, суспільну, дозвілльєву, комунікативну тощо), на адаптованості та задоволеності життям [13]. Як бачимо, в обох роботах йдеться про задоволеність життям. Однак серед осіб з інвалідністю є такі, котрі ухиляються від реабілітаційних заходів, не бажаючи втратити стабільну матеріальну підтримку. Тобто з цього можна зробити припущення, що такі молоді люди не прагнуть активізуватися, щось змінити у своєму житті, повернутися у соціум як його повноцінний член, навіть маніпулюють своєю інвалідністю. Вони задоволені тим життям, яке мають, що не свідчить про високий рівень їхньої соціальної інтегрованості та вимагає уточнення згаданого критерію. Можливо, більш доцільно говорити саме про життєстійкість (*hardiness*), яка сприяє подоланню стресу та попереджає виникнення внутрішньої напруги у стресових ситуаціях, а також, на нашу думку, про залученість як прагнення включатися

до діяльності в житті, як справжній інтерес і цікавість до навколишнього світу (діяльності, речей, інших людей), загалом цінну характеристику для молодих людей з інвалідністю. У поєднанні з двома іншими характеристиками вона забезпечує збереження психічного здоров'я людини, навіть у стресових і психотравмуючих обставинах, якими, безсумнівно, є й інвалідність.

У роботах О.В. Фітисова також критерії інтегрованості осіб з інвалідністю розглянуті у двох аспектах – особистісному (налагодження відносин із членами соціуму, прийняття його правил) і соціальному (забезпечення умов для соціально-економічного добробуту, забезпечення належності до спільноти). Водночас погляди автора не можна віднести до жодного зі згаданих вище підходів, адже біологічний аспект не представлено, а суб'єктна позиція особи з інвалідністю, вважаємо, досить слабка. Це практично пасивна адаптація до соціуму, хоча й за його підтримки.

Поєднання біопсихосоціального та суб'єктного підходів можна побачити в роботах Є.А. Клопоти, де серед критеріїв інтеграції в суспільство осіб із порушеннями зору автор звертає увагу і на біологічні чинники (покращення фізичного здоров'я), і на психосоціальні (психічне і соціальне здоров'я, підвищення ефективності психіки), враховує динаміку соціальної активності (зростання рівня автономії, організованості, суб'єктності тощо), зважає і на персональні зміни (суб'єктивну задоволеність життєдіяльністю) [7, с. 12]. Більш вузько, в рамках освітнього середовища, окреслені критерії інтегрованості студентів з обмеженими функціональними можливостями В.С. Церклевич [12, с. 338–341]. Учена деталізує низку показників, які, вважаємо, необхідно враховувати у дослідницькій роботі. Зокрема, в рамках емоційного критерію – це самосприйняття і зовнішнє сприйняття дефекту, емоційна реакція тощо; в рамках мотиваційного критерію – це внутрішня і зовнішня вмотивованість до спілкування, розширення кола контактів і можливих сфер діяльності, а також готовність приймати такі ініціативи від оточуючих; у рамках діяльнісного критерію – це залученість і включеність у спілкування, відносини, різні форми діяльності (як обов'язкові, наприклад, навчальну, так і бажані – культурно-дозвілльєву, науково-дослідницьку, громадську тощо). Тобто дослідниці вдалося гармонійно поєднати і вплив хвороби, і внутрішню позицію молоді людини та результати її входження у соціум.

Ю.М. Полулященко, загалом підтримуючи позицію згаданих вище вчених О.П. Глоби та Н.О. Мирошніченко, на нашу думку, компенсує її недоліки. По-перше, він наголошує на тому, що ефективність соціальної інтеграції молодих людей з обмеженими можливостями залежить здебільшого від рівня їхнього інтеграційного потенціалу, який охоплює «загальний фізичний стан; фізіоло-

гічну адаптованість до умов зовнішнього середовища; психологічний стан; соціальну адаптованість; структуру потреб, коло інтересів, задатків і здібностей» [9, с. 13]. По-друге, він доповнює розуміння соціальної інтегрованості такою характеристикою, як інтернальність, тобто схильність до суб'єктивного контролю та взяття відповідальності за своє життя. Такі положення наближають погляди вченого до ідей суб'єктного підходу і дозволяють розглядати позицію Ю.М. Полуляценка як таку, що знаходиться на межі між ними, адже враховує біо-, психо- і соціальний аспекти, а також звертає увагу на роль суб'єктності молодшої людини у процесі соціальної інтеграції.

Визнаючи переваги кожного з розглянутих вище авторських підходів до критеріїв соціальної інтегрованості, ми звернули увагу на те, що в жодному з них не представлена ідея наявності, формування та функціонування мережі соціальної підтримки молодшої людини з інвалідністю, її впливу на загальне самопочуття та здатність долати стреси або ж, навпаки, обмежувати контакти лише певною соціальною групою, наприклад, сім'єю. Також звужено показники соціальної інтеграції розглядає Т.В. Клімова, однак саме вона приділяє найбільше уваги такому значущому, на нашу думку, критерію, як ціннісно-смысловий, адже саме він дозволяє охарактеризувати важливі для осіб юнацького віку з порушенням слуху показники: «ціннісну проекцію образу свого майбутнього місця в суспільстві, <...> присутність в образі бажаного майбутнього змістів, пов'язаних з іншим статусом у суспільстві, пряме або непряме вираження бажання його змінити» [6, с. 68]. Ці показники частково близькі до вмотивованості, однак дозволяють також зорієнтуватися, як молоді люди бачать своє місце у соціумі та наскільки прагнуть його змінити з огляду на свою інвалідність.

Розглядаючи анімаційний підхід як такий, що постулює системне, комплексне і цілеспрямоване використання соціокультурної анімації як практичного засобу відновлення соціальної активності та посилення соціальної суб'єктності молодих людей з урахуванням їхньої інвалідності, ми вважали за доцільне здійснювати моніторинг участі молодих людей у відповідних заходах, тобто у цій сфері життя суспільства. Ми помітили, що практично ніхто з дослідників порушеного питання не висвітлює ні у критеріях, ні в їхніх показниках дієвості, доцільності чи ефективності певних засобів, які сприяють підвищенню самооцінки молодих людей, подоланню негативних станів, набуттю ними необхідних соціальних навичок чи пошуку нових шляхів і сфер самореалізації тощо. Так, О.І. Молчан у дисертаційному дослідженні серед засобів називає дозвілля, однак у жодному з критеріїв цей засіб не показано, а отже, не можна зробити обґрунтованих висновків, що саме він був дієвим, що

активність, інтенсивність чи, навпаки, пасивність дозвіллевої діяльності, широта й різноманітність її форм вплинула на соціалізацію осіб юнацького віку з інвалідністю [8]. Водночас урізноманітнення самого дозвілля, посилення в ньому ініціативності чи зміна спрямованості від розважальної до творчої чи громадсько-орієнтованої нею не розглядаються. Ю.М. Полуляценка говорить про соціальну інтеграцію молоді з обмеженими можливостями засобами фізичної культури і спорту, однак ці засоби не співвіднесені з показниками певних критеріїв. Означене потребує детальної розробки показників, які дозволять відстежити вплив саме анімаційної діяльності на рівень соціальної інтеграції молодих людей з інвалідністю [9, с. 13].

За результатами емпіричного дослідження О.В. Гуляєвої, у молодих людей з інвалідністю, зокрема студентів, загалом позитивні емоційний тон і функціонування поєднуються з низьким рівнем задоволеності життям, їхні поведінкові стратегії негнучкі, вони здебільшого ігнорують соціальну підтримку й у своїх силах недостатньо впевнені, тож не можуть ефективно використовувати наявні можливості для задоволення актуальних потреб [3].

Саме тому ми будували систему критеріїв так, щоб охопити найбільш важливі сфери життєдіяльності молодих людей з інвалідністю, а показники намагалися максимально конкретизувати, щоб потім можна було чітко простежити їхню динаміку.

Висновки. Підсумовуючи вищеозначене, можемо констатувати, що низка розроблених іншими дослідниками теоретичних положень може бути покладена в основу власного змістового наповнення певних критеріїв. Водночас потребують доопрацювання критерії та показники соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю, які стосуються їхніх ціннісних орієнтацій, наявності та дієвості соціальної підтримки, активності у використанні ресурсів соціокультурної анімації.

Окрім того, ми брали до уваги той аспект, що у нас три умовні підгрупи в межах молодого віку – старші підлітки, юнаки та власне молоді люди, а отже, в різні періоди певні показники можуть бути більш чи менш значущими. Також різні показники можуть по-різному проявлятися в осіб із порушеннями різних функцій організму. З огляду на це ми не охоплювали молодих людей, котрі мають виражені порушення психічних функцій, оскільки, з одного боку, здійснювати моніторинг їхньої соціальної інтегрованості можна лише опосередковано, через оцінки оточуючих і спостереження, а з іншого – ми не володіємо таким рівнем компетентності в галузі дефектології та спеціальної психології, щоб адекватно відстежити їхні суб'єктивні зміни.

Спираючись на обґрунтовані вище теоретичні положення визначення критеріїв соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю засобами соціо-

культурної анімації, ми окреслити п'ять критеріїв соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю:

- характер самоставлення та самосприйняття молоді людини з інвалідністю;
- ціннісні орієнтації та вмотивованість до змін молоді людини з інвалідністю;
- ефективність мережі соціальної підтримки молоді людини з інвалідністю;
- суб'єктність молоді людини з інвалідністю;
- прояв молодими людьми з інвалідністю соціальної активності в анімаційній діяльності.

Окрім того, перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо визначення показників задекларованих критеріїв соціальної інтегрованості молоді з інвалідністю, опрацювання їх через комплекс діагностичних методик, зокрема валідних тестів, з огляду на те, що багато молодих людей з інвалідністю не вмотивовані до залучення до тривалого діагностичного процесу. Варто надавати перевагу коротким версіям, а також намагатися обмежити їхню загальну кількість шляхом підбору багатофакторних чи багатошкільних методик, які дозволяють вивчити показники за різними критеріями.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Волкова І.П. Современные парадигмы теории и практики социально-психологической адаптации и интеграции инвалидов по зрению. *Вестник СПбГУ. Серия 12. Социология*. 2008. № 3. С. 477–486.
2. Воробець А.Ю. Соціальна адаптація осіб з розумовою відсталістю : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. 20 с.
3. Гуляєва О.В. Чинники психологічного благополуччя у студентів з обмеженими можливостями здоров'я : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2018. 17 с.
4. Демина Э.Н. Социальная реабилитация инвалидов и пожилых граждан : методическое пособие. Санкт-Петербург, 2007. С. 11.
5. Зайцев Д.В. Социальная интеграция детей-инвалидов в современной России. Саратов : Научная книга, 2003. 255 с.
6. Климова Т.В. Теоретические подходы к проблеме социальной интеграции лиц с особенностями в развитии. *Сибирский педагогический журнал*.

2008. № 10. С. 318–326 URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-podhody-k-probleme-sotsialnoy-integratsii-lits-s-osobennostyami-v-razvitiy> (дата звернення: 25.12.2017). С. 322.

7. Клопота Є.А. Психологічні основи інтеграції в суспільство осіб з вадами зору : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.08 / НАПН України, Ін-т спец. педагогіки. Київ, 2015. 40 с.

8. Молчан О.І. Соціально-культурна реабілітація інвалідів юнацького віку в умовах дозвілля : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06. Київ, 2003. 20 с.

9. Полулященко Ю.М. Соціальна інтеграція людей з обмеженими можливостями засобами фізичної культури і спорту в умовах регіонального реабілітаційного середовища : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». Луганськ, 2012. 20 с.

10. Социальная работа с инвалидами : учебное пособие / коллектив авторов ; под ред. Н.Ф. Басова. Москва : КНОРУС, 2012. 545 с.

11. Шапошникова І.В. Проблеми соціальної інтеграції сучасної студентської молоді. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2012. Вип. 56. С. 209–218. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2012_56_26. С. 201.

12. Церклевич В.С. Щодо проблеми критеріїв, показників та рівнів інтегрованості студентів з обмеженими функціональними можливостями у групу однокурсників ВНЗ. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами* : тези доповідей : у 2 ч. Ч. 1. Київ : Університет «Україна», 2010. С. 338–341.

13. Яковлева А.А. Ценностно-смысловые установки как фактор социальной интеграции инвалидов по зрению : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.04. Москва, 2009. 27 с.

14. Baumgartner Joy Noel, Burns Jonathan K., Measuring social inclusion – a key outcome in global mental health. *International Journal of Epidemiology*. Vol. 43. Issue 2. 2014. P. 354–364. URL: <https://academic.oup.com/ije/article/43/2/354/677726>. DOI: <https://doi.org/10.1093/ije/dyt224>.

15. Social Indicators and Social Integration of the Handicapped. Meeting of experts on the elaboration and utilization of social indicators of the handicapped (Brussels, 14–17 December 1981) / by A.M. Straus-Godet, J.P. Thiry. URL: https://unesdoc.unesco.org/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_27f7733c-d3cc-4406-998d-fadeb1a19353?_=046732engb.pdf (19.05.19).